

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ISSN 1829-054X

Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund express their
gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for sponsoring the publication of this volume

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն հատորի հրատարակությանն աջակցելու համար

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

BULLETIN OF MATENADARAN
33

Yerevan – 2022

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА
33

Ереван – 2022

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

33

Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝ Վ. Տեր-Ղևոնդյան (գլխ. խմբագիր), Գ. Տեր-Վարդանյան, Գ. Մուրադյան (պատասխանատու քարտուղար), Կ. Մաթևոսյան, Վ. Թորոսյան, Թ. Վ. Լինտ, Ա. Մուլթաֆյան, Ա. Շահնազարյան, Գ. Գասպարյան, Օ. Վարդազարյան, Ա. Թամրազյան, Հ. Համբարձումյան:

«Բանբեր Մատենադարանի» 33, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ին-տ. երևան, 2022: 536 էջ (ներդիր 16 էջ):

Հ 33/խմբ. Վ. Տեր-Ղևոնդյան, 2022:

«Բանբեր Մատենադարանի» հանդեսի սույն համարում ընդգրկված են պատմությունը, բանասիրությունը, արվեստին և բնագիտությունը նվիրված հոդվածներ, երիտասարդական 7-րդ գիտաժողովի (2021 թ. նոյեմբերի 25-27) նյութեր, հրապարակումներ և մի հաղորդում:

**ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱԿԱՆ 7-ՐԴ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ
(2021 Թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 25-27) ՆՅՈՒԹԵՐ**

**PROCEEDINGS OF THE 7TH INTERNATIONAL
CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS
(NOVEMBER 25-27, 2021)**

**ИЗ МАТЕРИАЛОВ 7-ОЙ МЕЖДУНАРОДНОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
(25-27 НОЯБРЯ, 2021 Г.)**

ԶՈՀՐԱՔ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ*

**ԹՈՒՂԹԸ, ԱՌՕՐԵԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄՆԵՐԸ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

Բանալի բառեր՝ Կիլիկյան Հայաստան, թուղթ, առևտուր, առօրեականություն, կապիտալ, միջերկրածովյան առևտուր, միջնադարյան առևտուր, Սմբատ Սպարապետ, Վենետիկ, Ջենովա:

Պատմության ընթացքում որոշ նյութերի հայտնագործումն ու տարածումը հեղափոխական նշանակություն են ունեցել ինչպես մարդու առօրյա կենսագործունեության, այնպես էլ տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային փոխակերպումներում: Այդպիսի նյութերից է թուղթը, որի հայտնագործումն ու լայն տարածումը խորքային փոփոխություններ մտցրեց աշխարհում:

Պատմությունը պարբերացվել է տարբեր տեսանկյուններից՝ քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, կրոնական և այլն: Այդ պարբերացումների համար որպես մեկնարկային պայմանական կետեր ընդունվել են այն իրադարձություններն ու զարգացումները, որոնք առավել խորքային ու մեծածավալ փոփոխություններ են առաջ բերել տվյալ ազգի, պետության, հանրության կամ առհասարակ համաշխարհային պատմության հետագա ընթացքում:

Պատմությունը կարելի է պարբերացնել ըստ տեղեկույթի կրիչի փոփոխության կամ, այլ կերպ ասած, տեղեկատվական հեղափոխական գործընթացների տրամաբանությամբ: Ինչի՞ վրա և ինչպե՞ս էին մարդիկ առավելապես գրում՝ սկսած քարերից ու ժայռերից, ապա պապիրոս, կավե սալիկներ, փայտե մոմա-

---

* ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Հայաստանի Ամերիկյան համալսարան, պ.գ.թ., barevzor@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ մարտի 10, 2022, գրախոսելու օրը՝ ապրիլի 22, 2022:

պատ տախտակներ, ծառի կեղև, մագաղաթ, թուղթ և վերջապես՝ թվային դարաշրջան: Տեղեկության կրիչի փոխակերպումները կտրուկ չեն ընթացել, այլ ունեցել են անցումային երկար ժամանակափուլեր, ընդ որում, նախորդ դարաշրջանի դրսևորումներն ամբողջովին չեն ավարտվում, այլ, թեև ավելի թույլ արտահայտված՝ շարունակում են գոյություն ունենալ: Ակնհայտ օրինակ է մագաղաթից անցումը թղթին, իսկ վերջինիս էլ, արդեն 20-րդ դարում, հաջորդեց թվային դարաշրջանը: Տեղեկության կրիչի փոփոխությունը պայմանավորված՝ այս դարաշրջանների սահմանները չէին կարող լինել կտրուկ, քանի որ տեխնոլոգիական որևէ փոփոխություն մշտապես պահանջել է ժամանակ կենցաղում, հասարակական հարաբերությունների բոլոր մակարդակներում ավելի խորը ներդրվելու համար: Օրինակ, կարող ենք հենց 21-րդ դարում հետևել, թե ինչպես է ընթանում թղթից թվային տեխնոլոգիաներ անցումը: Չնայած ժամանակակից տեխնոլոգիաները զարգանում են երկրաչափական պրոգրեսիայով, այնուամենայնիվ թուղթը, թղթե գիրքը, թղթադրամը, կարողանում են պահպանել իրենց դիրքերը:

Թղթի գյուտը Չինաստանում հայտնի էր վաղուց, սակայն դրա լայն տարածումը դեպի Մերձավոր Արևելք, իսկ ապա նաև Եվրոպա, մեկնարկեց 751 թ. Աբբասյան խալիֆայության և չինական Թանգ դինաստիայի միջև տեղի ունեցած Թալասի ճակատամարտից հետո, երբ խալիֆայության լրտեսները Չինաստանից կարողացան ձեռք բերել թղթի պատրաստման գաղտնիքները: Կա նաև մի այլ վարկած, որ գերի ընկած չինացիներին ստիպեցին փոխանցել թղթի պատրաստման գաղտնիքներն ու Սամարղանդում հիմնեցին առաջին արտադրությունը Խալիֆայության մեջ¹: Գլխավոր ցուցիչները, որոնք ցույց տվեցին, որ թուղթն արդեն հաստատել է իր «թագավորությունը», 15-րդ դարից սկսած, Եվրոպայում սնկի պես հիմնադրվող տպարաններն էին: Թղթի տարածումը միջնադարում հանգեցրեց տեղեկատվական յուրահատուկ հեղափոխության, որի շնորհիվ էլ, ըստ էության, Վաղ միջնադարին փոխարինեց Ջարգացած միջնադարը: Միջնադարի այդ շրջանն անվանվում է Ջարգացած առաջին հերթին կապիտալի, սեփականության փոխակերպումների տեսանկյունից:

Վաղ միջնադարը, որն ըստ էության, վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանն էր, բնորոշվում է հողային կապիտալով պայմանավորված սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններով: Հողը, ֆիզիկական տարածական կապիտալը այն բացարձակ չափանիշն էր, որով պայմանավորվում էին հասարակական բոլոր հիերարխիաները: Այլ կերպ ասած՝ հող ունես՝ ազատ ես, հող չունես՝ ազատ չես. իսկ եթե շատ մեծ հող ունես, ապա ունես դրան համապատասխան իշխանու-

¹ M. Shatzmiller, “The Adoption of Paper in the Middle East, 700-1300 AD,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 61, Brill 2018, 1-32, p. 27.

թյուն: Կապիտալի ձևերը և տեսականին խիստ սահմանափակ էին: Թերևս հողին և դրա վրա կառուցված անշարժ գույքին կարելի է ավելացնել մետաղադրամները, որոնց արդյունահանման ու հատման ծավալները սահմանափակ էին և չէին կարող բավարարել բնակչության շարունակ աճող պահանջարկը: Հետևաբար, հատկապես ոսկե մետաղադրամները, մեծ մասամբ շրջանառվում էին սոցիալական սահմանափակ շերտերի՝ ազնվականական և վաճառականական դասերի մոտ: Բնակչության ճնշող մեծամասնությունը հասու չէին թանկարժեք մետաղները, ուստի նրանց համար հողը և դրանից ստացվող բերքն իրենց ինքնաբավությունն ու հասարակական կարգավիճակը հաստատելու միակ միջոցն էին մնում:

Զարգացած, Միջին կամ Բարձր միջնադարն այն ժամանակաշրջանն էր², երբ ի հայտ են գալիս կապիտալի այլ տեսակներ, որոնք աստիճանաբար փոխակերպում են սոցիալ-հասարակական հարաբերությունների, համակեցության, սոցիալական դասակարգերի ձևն ու բովանդակությունը: Կապիտալի նոր ձևերն ավելի մատչելի ու շրջանառելի էին դառնում բնակչության լայն շերտերի համար: Թողթը դարձավ Զարգացած միջնադարում կապիտալի նոր տեսակների ձևավորման գլխավոր կատալիզատորը, որի լայն տարածման շնորհիվ փոփոխությունների ենթարկվեցին հատկապես Արևմտյան Եվրոպայի ֆինանսադրամական հարաբերությունները, որի ամենավառ վկայությունը, 12-րդ դարից սկսած, նախապես իտալական Սիենա, Ֆլորենցիա և այլ քաղաքներում հիմնված բանկային տներն էին: Բանկերի ձևավորումն, ըստ էության, սերտ կապված է թղթի հետ, քանի որ, ի տարբերություն ֆինանսական բանավոր գործարքների ու պայմանավորվածությունների՝ բանկը դառնում է հաստատությունական կառույց այն պարագայում, երբ դրանում ֆինանսական գործարքները և այլ տեսակի հարաբերությունները փաստաթղթավորվում են: Հետևաբար, 13-14-րդ դդ. Եվրոպայի, Ասիայի ու Հյուսիսային Աֆրիկայի միջև տեղի ունեցած միջազգային առևտրի ծավալների աննախադեպ աճին զուգընթաց, մեծանում էր նաև բանկային գործառույթների իրականացման բովանդակությունը և այն կանոնակարգելու նպատակով փաստաթղթավորելու անհրաժեշտությունը³:

Առաջին թղթադրամները սկսել են շրջանառվել Չինաստանում՝ 7-րդ դարից սկսած: Եվրոպայում առաջին թղթադրամները թողարկվել են միայն 17-րդ

² Պատմագիտական դպրոցներում պատմության պարբերացումն իրականացվել է տարբեր մոտեցումներով: Զարգացած, Միջին կամ Բարձր միջնադար անվանվող ժամանակաշրջանը արևմտյան պատմագիտության շրջանակներում սովորաբար ներառում է 11-14-րդ դարերը: Հայոց պատմության պարագայում Միջին կամ զարգացած միջնադարի ժամանակաշրջանն ընդգրկում է 9-14-րդ դարերը:

³ E. Hunt, *The Medieval Super-companies. A Study of the Peruzzi Company of Florence*, Cambridge 1994. Robert S. Lopez, *The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950-1350*, Cambridge, 1998.

դարում⁴, սակայն թուղթը, հատկապես 12-րդ դարից սկսեց տարածվել Մերձավոր Արևելքի ու Եվրոպայի սոցիալ-տնտեսական, հասարակական հարաբերությունների տարբեր այլ շերտերում: Թեև ոչ թղթագրամի տեսքով, սակայն թուղթը լայնորեն օգտագործվում էր 12-14-րդ դդ. հատկապես միջերկրածովյան առևտրային հարաբերություններում՝ ստացականներ, պարտամուրհակներ, կոմմենդայի ու միջնադարում տարածված առևտրի զանազան այլ գործարքները, կտակներ, տարբեր տեսակի ունեցվածքները փաստաթղթավորելու նպատակով⁵:

8-10-րդ դդ. Մերձավոր Արևելքում թուղթը լայնորեն օգտագործվում էր մագաղաթի ու պապիրուսի հետ միասին⁶: Արդեն 9-րդ դարի սկզբին, Արաբական խալիֆայությունում, հատկապես Ասորիքի ու արաբական Միջերկրականի տարածաշրջանում, թղթի արտադրությունն ու օգտագործումը հասնում են մեծ ծավալներին⁷: Հատկանշական է, որ հենց այս ժամանակաշրջանում էր ընթանում արաբական մշակույթի աննախադեպ վերելքն ու տարածումը, որի կարևորագույն բաղադրիչներից էր թարգմանական գործը, երբ տասնյակ հազարավոր գրքեր թարգմանվեցին արաբերեն, իսկ թուղթն անհրաժեշտ էր մշակույթի տարածման մատչելիությունն ու մեծ ծավալներն ապահովելու համար:

Խաչակրաց արշավանքներով մեկնարկեց Արևելք-Արևմուտք բազմակողմանի հարաբերությունների զարգացման նոր փուլ, որտեղ տնտեսական բաղադրիչն առանցքային նշանակություն ուներ: Աննախադեպ աշխուժանում էին Արևմտյան Եվրոպայից Չինաստան ձգվող ծովային ու ցամաքային ճանապարհները, բացվում էին ճանապարհային նոր ճյուղավորումներ ու հանգույցներ: Բնականաբար, այս գործընթացների գլխավոր շարժիչ ուժը բնակչության արագ աճն էր, որը մեծացնում էր նոր ռեսուրսների պահանջն ու փնտրտուքը: Աշխարհում բնակչության աճի ու միջազգային տնտեսական կապերի նման ընդարձակման պայմաններում բացառապես մետաղագրամներով ու միջազգային առևտրատնտեսական հարաբերությունների կազմակերպման նախկին ձևերով այլևս հնարավոր չէր ապահովել արագ ավելացող ապրանքաշրջանառությունը, որն իրականացվում էր իրարից հազարավոր կիլոմետրեր հեռու գտնվող բնակավայրերի միջև ընթացող կապերի շնորհիվ:

⁴ L. Allen, *The Encyclopedia of Money*, ABC-CLIO, 2009, p. 387.

⁵ Զ. Գևորգյան, «Միջերկրածովյան առևտրի կազմակերպման եղանակները Կիլիկյան Հայաստանում XIII-XIV դդ.», *Հայոց պատմության հարցեր*, № 11, Երևան, 2010, էջ 57-77:

⁶ M. Shatzmiller, “The Adoption of Paper in the Middle East, 700-1300 AD”, p. 7.

⁷ M. Shatzmiller, “The Adoption of Paper in the Middle East, 700-1300 AD”, p. 3. Bloom J. M., *Papermaking: The Historical Diffusion of an Ancient Technique*. In: Jöns H., Meusburger P., Heffernan M. (eds) (*Mobilities of Knowledge. Knowledge and Space*), vol 10. Springer, Cham., 2017, p. 52.

Կիրիկիան, որը մինչև 11-րդ դարը հիմնականում գտնվում էր Բյուզանդական կայսրության ու Արաբական խալիֆայության շփման սահմանում, նույնպես մտնում էր մագաղաթից թուղթ ակտիվ անցման աշխարհագրական միջավայրում: Կիրիկիայի հայկական պետության ժամանակաշրջանում, հատկապես 13-14-րդ դարերին թուղթն արդեն խորը թափանցել էր հատկապես Մերձավոր Արևելքի, Միջերկրածովյան ավազանի պետություններ՝ դառնալով մարդու առօրյայի անբաժանելի նյութ: Ըստ ամենայնի, Կիրիկյան Հայաստանում թուղթը սկսեց լայն շրջանառվել հատկապես 12-րդ դ. վերջից, երբ պետությանը միացվեց մեծ ծովափ և այն դարձավ Միջերկրական ծովի մեծ ընտանիքի անդամ: Ծովն իր հետ բերում էր հաղորդակցության ավելի մեծ արագություններ, ինչը միջազգային առևտրի զարգացմանը զուգընթաց արագացնում էր նաև Կիրիկյան Հայաստանում տեղեկատվական փոխհոսքերի ընթացքը: Հետևաբար հարց է առաջանում: Ո՞ր նյութն էր ապահովելու այդ բազմաշերտ տեղեկույթի հսկայածավալ փոխհոսքերը, որոնց այլևս չէին բավարարելու ո՛չ մագաղաթը, ո՛չ էլ պապիրոսը:

Կիրիկյան Հայաստանում թղթի լայն օգտագործման մասին են վկայում բազմաբնույթ աղբյուրները, որոնք կազմվել են հենց թղթի վրա: Թղթի կիրառումը հատկապես տպավորիչ է Կիրիկյան Հայաստանի ներքին և արտաքին առևտրատնտեսական հարաբերություններում: Այն բովանդակային փոփոխություններ էր առաջացնում ֆինանսական հարաբերություններում, կապիտալի նոր ձևերի առաջացման մեջ: Երբ թղթի մի մուրհակով կամ ստացականով առևտրականը, առանց կանխիկ մեծ գումարի, Այասից կարող էր մեկնել առևտրային մեծ ճանապարհորդության՝ դեպի Միջերկրական և Սև ծովերի հեռավոր քաղաքներ և հարաբերականորեն ապահով իրականացնել գործարքներ:

Թուղթը որոշակիորեն սկսում էր փոխարինել թանկարժեք մետաղներին, ինչը փոխակերպումներ էր առաջացնում մարդկանց ընկալումներում կապիտալի, մասնավոր սեփականության ձևերի ու բովանդակության տեսանկյունից: Ըստ այդմ, թղթի լայն շրջանառությունը կարող էր խթանել սոցիալական նոր շերտերի առաջացումը՝ փոփոխություններ բերելով միջմարդկային համակեցության մեջ:

13-րդ դ. Սկզբից, և հատկապես կեսերից, Կիրիկյան Հայաստանն իր գլխավոր նավահանգիստ Այասի հետ դարձավ միջերկրածովյան առևտրի կարևոր կենտրոններից: Կարճ ժամանակի ընթացքում կիրիկյան քաղաքներում հաստատվեցին Վենետիկից, Ջենովայից, Պիզայից, Ֆլորենցիայից և իտալական բազմաթիվ այլ, ինչպես նաև Հարավային Ֆրանսիայի, Կատալոնիայի քաղաքներից ժամանած վաճառականական բնակչություն: Նրանց հետ Կիրիկիայում կային հունական, արաբական, ասորական ու հրեական համայնքներ, որոնք ևս ներգրավված էին առևտրային հարաբերություններում: Բնականաբար, միջազ-

գային առևտրում ներգրավված էր նաև պետության հիմնական՝ հայ բնակչու-
թյունը: Առևտրի հսկայական ծավալների մասին է վկայում օրինակ 1301 թ. Վե-
նետիկի Հանրապետության նավերով Այաս ներմուծած ապրանքների ընդհա-
նուր գումարը, որը կազմում էր 90.000 ոսկե դուկատ⁸: Այստեղ ներառված է
միայն վենետիկյան նավերի կողմից և միայն օրինական ճանապարհով իրակա-
նացրած ներմուծման արժեքը. եթե դրան ավելացնենք ոչ պակաս մեծ՝ ջենովա-
կան, ինչպես և այլ պետությունների ու քաղաքների միջև Կիրիկյան Հայաստանի
ապրանքաշրջանառությունը, ապա կստանանք իր ժամանակի համար մեծ ծա-
վալի շրջանառություն:

Թղթի լայն օգտագործման մասին են վկայում Կիրիկյան Հայաստանում գոր-
ծած հատկապես ջենովացի ու վենետիկցի նոտարական գործակալների կազ-
մած տասնյակ հազարավոր բազմաբնույթ փաստաթղթերը՝ սկսած փոքր քանա-
կույթյամբ ինչ-որ համեմունքի առք ու վաճառքի գործարքից մինչև կտակ-փաս-
տաթղթերը⁹: Փաստաթղթավորման նշանակությունն այնքան կարևոր է եղել, որ
միջնադարյան նավերի սահմանափակ տարողունակության պայմաններում, Կի-
րիկյան Հայաստանից և Միջերկրական ու Սև ծովերի իտալական առևտրային
համայնքներից տեղափոխվել ու մինչ այժմ պահպանվում են Իտալիայի տարբեր
քաղաքների արխիվներում:

Ջենովական նոտարական գործերից յուրաքանչյուրն իրենցից ներկայաց-
նում էր թղթե մի մեծ նոթատետր, որտեղ նոտարական գործակալները կատա-
րում էին իրենց առևտրային ու իրավական գրառումները¹⁰:

13-14-րդ դդ. Կիրիկյան Հայաստանում լիարժեքորեն ներդրվել էին այդ ժա-
մանակի ծովային առևտրի կազմակերպման բոլոր տեխնոլոգիաները: Այն ֆի-
նանսատնտեսական սերտ հարաբերություններ ուներ նույնիսկ եվրոպայի խո-
շորագույն՝ Ֆլորենտական բանկային տների հետ՝ Բարդի, Պերուցցի և այլն¹¹:
Միջազգային առևտրի տեխնոլոգիաները բազմատեսակ գործարքներ էին,
որոնց հաջողության գրավականը հենց փաստաթղթավորումն էր, որի հիման

⁸ E. Ashtor, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton, New Jersey, 1983, p. 44, 100-101. Ոսկե դուկատը սկսել է հատվել 1284 թ. սկսած, և այն միջազգային առևտրում Վենե-
տիկյան Հանրապետության դրամական գլխավոր միավորն էր: Կշռում էր մոտավորապես 3,5
գրամ բարձր հարզի ոսկի: Cipolla C. M., *Before the Industrial Revolution: European Society
and Economy 1000-1700*, London 1993, p. 136-137:

⁹ L. Balletto, *Notai Genovesi in Oltremare, atti rogati a Laiazzo da Federico di Piazzalunga
(1274) e Pietro di Bargone (1277, 1279)*, Genova, 1989. A. Bondi Sebellio, *Felice de Merlis,
prete e notaio in Venezia ed Ayas, 1315-1348*, V. 1, Venezia, 1973.

¹⁰ S. A. Epstein, "Business Cycles and the Sense of Time in Medieval Genoa.", *The Business
History Review*, vol. 62, no. 2, Cambridge University Press, 1988, pp. 239.

¹¹ Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, New York, 1970, p. 60. S.
Peruzzi, *Storia del commercio e dei banchieri di Firenze in tutto il mondo conosciuto dal 1200
al 1345*, Firenze, 1868, p. 131-132. E. Hunt, *The Medieval Super-companies*, p. 127-156.

վրա էլ ձևակերպվում էր *credo*-ն՝ վստահությունը: Ըստ էության, թուղթը բերում էր միջմարդկային համակեցության նոր որակներ, հնարավորություն էր տալիս բարձրացնելու փոխվստահությունը, քանի որ ավելի մատչելի էր դարձնում նրանց միջև ֆինանսական ու իրավական պայմանագրերի փաստաթղթավորումն ու արխիվացումը: Առևտրային տարածված գործարքներից էր կոմմենդանիո տարատեսակներով, որոնց օգտագործման սահմանները ներառում էին ամբողջ միջերկրածովյան ու սևծովյան տարածաշրջանները: Այն բաժնետիրական, հարաբերականորեն կարճաժամկետ պայմանագրային յուրահատուկ ընկերություն էր, որտեղ գործընկերներից մեկը՝ կոմմենդատորը (*commendator*)¹² գործարքում կապիտալի միակ կամ էլ գլխավոր ներդրողն էր: Մյուս մասնակիցն անվանվում էր տրակտատոր (*tractator*)¹³, որը ներդրված միջոցները ստանալուց հետո առևտրային գործունեություն պետք է ծավալեր նախապես պայմանավորված որևէ վայրում: Կոմմենդատորի ներդրած միջոցները կարող էին լինել ինչպես դրամական, այնպես էլ ապրանքի տեսքով: Վերադառնալուն պես՝ տրակտատորը պարտավոր էր վերադարձնել կոմմենդատորի ներդրած գումարը, ինչպես նաև շահույթի մի մասը՝ ըստ նախապես պայմանավորված բաշխման հարաբերության: Հավելենք, որ եթե կոմմենդատորները հիմնականում առավել հարուստ խավի ներկայացուցիչներից էին, ապա որպես տրակտատորներ հանդես էին գալիս ոչ միայն խոշոր և մանր ձեռներեցները, այլև արհեստավորներն ու հասարակ քաղաքացիներ¹⁴:

Ուշագրավ վկայություններ կան Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագրքում»: Նշենք, որ Սմբատի կյանքի և գործունեության ժամանակամիջոցը համընկնում էր Կիլիկյան Հայաստանում թղթի լայն տարածման և շրջանառության հետ: Մասնավորապես, վաճառականական իրավունքին վերաբերող հոդվածներից մեկը վերաբերում է շրաղացի վաճառքին. «Վասն ջաղացնոյ և այլ այնցեղ իրաց, երբ գնէ ոք վկայօք և հաստատէ թխտով, նա այլ չկարէ փօշմանել ոչ գնողն և ոչ ծախողն...»¹⁵:

¹² «Կոմմենդատոր» տերմինի հիմնում երաշխավոր, երաշխավորություն բառն է, տե՛ս **J. F. Niermeyer**, *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leyden: Brill, 1976, p. 216.

¹³ «Տրակտատոր» տերմինի հիմնում պայմանագիր բառն է, տե՛ս **J. F. Niermeyer**, *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leyden: Brill, 1976, p. 1035.

¹⁴ **L. Balletto**, *Notai Genovesi in Oltremare*, A. № 1, 2, 12, 16, 17, 19, 21, 23, 24, 25, 31, 40, 63, 70, 72, 73, 74, 77, 82, 85, 88, 93, 94, 95, 108. B. № 6, 17, 20, 43, 48, 51, 52, 53, 70, 84, 87, 88, 94, 125, 133, 134, 135, 137. **C. Desimoni**, « Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Aias (Petite Arménie) et à Beyrouth par devant des notaires génois », (Archives de l'Orient latin), T. I, Paris, 1881, pp. 443-449, 455, 468, 472-478, 485-486, 500, 507-509, 512, 528, 532-534. **Զ. Գևորգյան**, «Միջերկրածովյան առևտրի կազմակերպման եղանակները Կիլիկյան Հայաստանում XIII-XIV դդ.», Հայոց պատմության հարցեր, № 11, Երևան, 2010, էջ 57-77:

¹⁵ Դատաստանագիրք Սմբատ իշխանի (Գունդուտարի), ձեռագրերի համ. լոյս ընծայեց **Աբուհի վարդապետ Վառճևան**, Ս. էջմիածին, 1918, էջ 63: **Սմբատ Սպարապետ (Գունդուտար)**, Դատաստանագիրք, Երևան, 2008, էջ 110:

Այս հոգվածի վերլուծությունը նախ սկսենք այն կետից, որ ջրաղացն իր տեսակով մասնավոր ձեռնարկություն էր, որը վաճառվում էր՝ որպես, մերօրյա բառապաշարով ասած՝ «աշխատող բիզնես»: Հետևաբար, այն ոչ միայն անշարժ գույք էր, այլև աշխատող, եկամտաբեր կապիտալ: Հարկ է ուշադրություն դարձնել հետևյալ արտահայտությունը. «երբ գնէ ոք վկայօք և հաստատէ թխտով»: Ինչպես կտակների պարագայում, այսպիսի անշարժ գույքի վաճառքը ևս, փաստորեն, իրականացվում էր նոտարների ու վկաների միջոցով, ավելին, այստեղ ուղիղ շեշտվում է թղթի կարևորությունը՝ որպես իրավական փաստաթղթի, և պատահական չէ, որ հոգվածում նշվում է, որ, եթե գործարքն արդեն հաստատվել է թղթով, ապա դրանից ո՛չ գնորդը, ո՛չ էլ վաճառողը չեն կարող հրաժարվել: Անշուշտ, հարկ է նշել, որ «թուղտ» ձևով միջնադարյան հայերենում կարող էին անվանվել առհասարակ որևէ փաստաթուղթ և ամենևին պարտադիր չէր, որ «Դատաստանագրքի» այս հիշատակումը ցույց տար կոնկրետ գրանցովի անվանում, սակայն առավել հավանական է, որ նմանօրինակ գործարքները վավերագրվել են հենց թղթով: Ինչո՞ւ. նախ, ինչպես վերը նշեցինք, Սմբատ Սպարապետի ժամանակներում թուղթը Կիլիկյան Հայաստանում այլևս էկզոտիկ երևույթ չէր, գոնե դատելով կիլիկյան քաղաքներում թղթի վրա վենետիկյան ու ջենովական նոտարական գործակալների կազմած մեծաքանակ փաստաթղթերից: Երկրորդ. ջրաղացի առք ու վաճառքի հետ Սմբատ Սպարապետը ներառել է տարաբնույթ այլ ապրանքների՝ մինչև իսկ կահկարասու առք ու վաճառքի կարգավորմանը վերաբերող իրավական կետեր, հետևաբար, այդպիսի գործարքներում ներգրավված էին հասարակության թերևս բնակչության բոլոր շերտերը, ուստի նման ծավալների փաստաթղթավորումը սպասարկելու համար առնվազն նպատակահարմար չէր կիրառել բացառապես մագաղաթ, երբ քո կողքին լայնորեն թուղթ էին օգտագործում: Ինքնին, իրավական այսպիսի կետերի առկայությունն արդեն իսկ վկայում է այն մասին, որ դրա լայն կիրարկումը, որի էությունը կայանում էր գործարքը փաստաթղթավորելու մեջ, հնարավոր էր ավելի էժան ու մտաչելի նյութի առկայության պայմաններում, այլապես, եթե փաստաթղթավորումը Կիլիկյան Հայաստանում դեռևս մնար որպես «մագաղաթյա» թանկ հաճույք բացառապես ազնվատոհմիկ դասի համար, ապա ո՞րն էր իմաստը «Դատաստանագրքում» անդրադառնալու նույնիսկ գյուղատնտեսական մանր ապրանքների առք ու վաճառքի կարգավորմանը, որտեղ շահառուներն աներկբայորեն միայն ազնվատոհմիկներ չէին:

Սկզբնաղբյուրներում, մասնավորապես կիլիկյան քաղաքներում կազմված «իտալական» նոտարական գործերում հանդիպում են Կիլիկյան Հայաստանում հենց հայերի առօրյա կյանքի զանազան հարաբերությունները փաստաթղթավորելու տարբեր օրինակներ՝ օժիտներ, կտակներ, արտաամուսնական պայմա-

նագրեր, որոնք փոխլրացնում են Սմբատի «Դատաստանագրքի» համապատասխան իրավական կետերը¹⁶:

Առևտրի կազմակերպման այս ճկուն տեխնոլոգիաները և թղթի մատչելիությունը հնարավորություն էին ընձեռում մասնակցելու ֆինանսադրամական, առևտրային հարաբերություններին ոչ միայն առևտրականներին, այլև տարբեր խավերի ու մասնագիտությունների տեր մարդկանց: Փաստացի, մեկ էջ թուղթը, որտեղ ձևակերպվում էր որևէ տեսակի գործարք, վերածվում էր կապիտալի տեսակի, որը միաժամանակ դառնում էր ավելի լողացող ու շրջանառելի, քանի որ հասու էր ավելի լայն խավերին: Բնականաբար, այսպիսի հնարավորությունն անհամեմատ սահմանափակ պետք է լիներ մինչև թղթի տարածումը, երբ տեղեկույթի փաստաթղթավորումն իրականացվում էր մագաղաթի կամ պապիրուսի միջոցով: Որքան բազմաբնույթ ու շրջանառելի էր դառնում կապիտալը, այնքան մեծանում էին մարդկանց ցանկություններն ու պահանջարկը՝ ապահովելու իրենց ինքնաբավությունն ու ազատությունները: Այլ կերպ ասած, թղթի միջոցով շրջանառվող կապիտալը փոխում էր միջմարդկային հարաբերությունների, հասարակությունների ձևն ու բովանդակությունը:

Արևմտյան եվրոպայում տնտեսական այս փոփոխություններն ի վերջո հանգեցրին մասնավոր սեփականության վրա հիմնված մտածողության ու հարաբերությունների զարգացմանը: Համակեցական զարգացումների այս ընթացքն աստիճանաբար հասունացրեց մարդակենտրոն աշխարհայացքի արմատավորմանը, որն արդեն 14-րդ դարից սկսեց տալ Վերածննդի առաջին ծիլերը, որոնք, ոչ պատահաբար, արձակվեցին իտալական ֆինանսատնտեսական խոշոր կենտրոններում՝ Ֆլորենցիա, Վենետիկ, Պիզա, Ջենովա և այլն:

Այս փոխակերպումները Կրիկյան Հայաստանում, ըստ էության, ընթանում էին միջերկրածովյան միջավայրին համաչափ, սակայն դրանք արգելակվեցին ռազմական, աշխարհաքաղաքական գերլարված իրողությունների և ի վերջո պետության անկման պատճառով: Փոխակերպումների ընթացքը Մեծ Հայքից և Կիլիկիայից հայերի մեծ արտագաղթների հետ աստիճանաբար սկսեց տեղափոխվել գաղթօջախներ, որոնցում թղթի ազդեցությունն ի վերջո արձանագրվեց Հակոբ Մեղապարտի կողմից 1512 թ. Վենետիկում հայատառ առաջին տպարանի հիմնադրմամբ:

¹⁶ **Զ. Գևորգյան**, «Ամուսնություններն ու արտամուսնական պայմանագրերը Կիլիկյան Հայաստանում հանգրվանած եվրոպացիների առեականության մեջ», *ԲՄ*, 24, 2017, էջ 8-16: **Նոյնի**, «Օժիտը և ամուսնական ունեցվածքի բաժանումը Կիլիկյան Հայաստանի իրավական փաստաթղթերում և առեականության մեջ», *ԲՄ*, 29, 2020, էջ 375-388:

ZOHRAH GEVORGYAN

**PAPER, EVERYDAY LIFE AND SOCIAL TRANSFORMATIONS
IN CILICIAN ARMENIA**

Keywords: Cilician Armenia, paper, trade, everyday life, capital, Mediterranean trade, medieval trade, Smbat Sparapet, Venice, Genoa.

Throughout history, the discovery and spread of certain materials have been revolutionary in human daily life, as well as in economic, political and cultural transformations. One such material is paper, the discovery and widespread use of which brought profound changes to the world. The spread of paper, in fact, led to a unique informational revolution in the Middle Ages. It culminated in the establishment of the first printing house in Europe, which was followed by many others including the first Armenian printing house in Venice founded in 1512. The "domination" of paper continued until the late 20th century.

After the Battle of Talas (751) between the Abbasid Caliphate and the Tang Dynasty of China, the Caliphate's spies managed to obtain paper-making technologies from China, and henceforth paper began to spread rapidly to the Middle East and from there to Europe.

During the period of the Armenian state of Cilicia, especially in the 13th–14th centuries, paper had already deeply penetrated into the countries of the Middle East and the Mediterranean basin, becoming an inseparable part of human life. It widely circulated in Cilician Armenia, particularly from the end of the 12th century, when Cilicia became a part of the large family in the Mediterranean. The sea brought greater speeds of communication which, along with the development of international trade, also accelerated information flows in Cilician Armenia.

The extensive use of paper in Cilician Armenia is evidenced by various sources that survive on paper. The use of paper is especially impressive in the internal-foreign trade relations of Cilician Armenia. Its widespread use brought about substantive changes in financial relations and the transformation of capital. A merchant with a piece of paper or a receipt could travel from Ayas on a long commercial trip to the distant cities of the Mediterranean and carry out his transactions relatively safely.

The aim of this study is to present comprehensively, on the example of Cilician Armenia, the multilayered effects of the use of paper in the Middle Ages.

ЗОГРАБ ГЕВОРГЯН

**БУМАГА, ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ И СОЦИАЛЬНЫЕ
ПРЕОБРАЗОВАНИЯ В КИЛИКИЙСКОЙ АРМЕНИИ**

Ключевые слова: Киликийская Армения, бумага, торговля, повседневная жизнь, капитал, средиземноморская торговля, средневековая торговля, Смбат Спарапет, Венеция, Генуя.

Изобретение и распространение определенных материалов могло играть революционную роль как в повседневной жизни человека, так и в экономике, политике и культуре. Одним из таких материалов была бумага, изобретение и широкое использование которой внесло в мир глубокие изменения. Распространение бумаги, по сути, привело к уникальной информационной революции в средние века, кульминацией которой стало создание в позднем средневековье первой типографии в Европе, за которой последовало множество других типографий, в том числе первая армянская типография в Венеции, основанная в 1512 году. Бумага господствовала со средневековья до 20 века.

После битвы при Таласе (751 г.) между Аббасидским халифатом и китайской династией Тан шпионы халифата смогли получить технологии изготовления бумаги из Китая, откуда бумага начала быстро распространяться по Ближнему Востоку, а оттуда в Европу.

В период Киликийского армянского государства, особенно в 13-14 веках, бумага уже глубоко проникла в страны Ближнего Востока и Средиземноморского бассейна, став неотъемлемой частью жизни человека. Бумага была широко распространена в Киликийской Армении, особенно с конца 12 века, когда страна стала частью большой средиземноморской семьи. Море принесло с собой ускорение коммуникаций, что, наряду с развитием международной торговли, ускорило и информационные потоки в Киликийской Армении.

О широком использовании бумаги в Киликийской Армении свидетельствуют самые различные источники, составленные на бумаге. Использование бумаги особенно впечатляет во внутри-внешнеторговых отношениях Киликийской Армении. Широкое использование бумаги вызвало существенные изменения в финансовых отношениях, в трансформации капитала, когда купец с бумажным векселем или распиской мог отправиться из Айаса в коммерческую поездку в далекие города Средиземноморья, чтобы относительно безопасно осуществлять свои сделки.

Цель данного исследования – всесторонне представить многослойные эффекты использования бумаги в Средние века на примере Киликийской Армении.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գագիկ Դանիելյան

Պաշտոնական նամակագրությունը և դիվանագիտական ընձաները
հայ-մոնղոլական հարաբերություններում..... 5

Ստյոպա Պետոյան

Վահան և Սմբատ Դադյանցիների գրահրատարակչական
գործունեությունը Շուշիում 1880-ական թթ. 33

Անի Ոսկանյան

Ադանայի նահանգի հայերի տնտեսության վերականգնման
փորձերը 1910-1914 թթ. 55

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Գլորգ Տէր-Վարդանեան

Յովհաննէս Վ. Զօհրապեանի ձեռագրական և բնագրագիտական վաստակը.
Ինֆնակենսագրականը..... 67

Օվսաննա Խաչատրյան

Գրիգոր Խլաթեցու կաֆաները որպես գանձարանային կաֆաների առաջին նմուշներ..... 91

Հայկ Համբարձումյան

Սննդային մոտիվները «Սասնա ծռեր» էպոսում և հայ
միջնադարյան գրականության մեջ. հերոսների նաշացանկը 105

Գառնիկ Ա. Հարությունյան

«Կտակ շարչարանաց»-ի կամ Ավագ ուրբաթի ֆարոգի՝ Սիմեոն
Ա. Երևանցի կաթողիկոսի խմբագրությունը 133

Հասմիկ Բադալյան

Կիրիկյան Հայաստանի Զորովանքը և գրչական ժառանգությունը 150

Դավիթ Սրկ. Սահակյան

Կրկին «Հանախասպատոմ հառերի» հեղինակի ու թվագրման հարցի շուրջ,
Աբրահամ Տերյանի մի հրատարակության առթիվ 165

ԱՐՎԵՍ

Իվեթ Թաշարյան, Սարա Լափորթ-Էֆթելսարյան

Մատենադարանի նորահայտ նկարագարդ մի էջ, որպես մշակութային
ազդեցությունների խորհրդանիշ 186

Միրանույ Բեգլարյան

Թորոս Տարոնացու մանրանկարների պատկերագրության մարիամաբանական հեներ 196

ԲՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ**Ստելլա Վարդանյան**

Քսուֆի և օժանելիֆի պատրաստման հին հայկական դեղագիրը
Քսենոֆոնի «Անաբասիս» երկում 215

Կարինե Մոսիկյան

Մարմնագննական (ֆիզիոգնոմիկական) երկերը Մատենադարանի ձեռագրերում 225

**ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱԿԱՆ 7-ՐԴ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ
(2021 թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 25-27) ՆՅՈՒԹԵՐ**

Զոհրաբ Գևորգյան

Թուղթը, առօրեականությունը և հասարակական փոխակերպումները
Կիլիկյան Հայաստանում 248

Գևորգ Ղազարյան

Դոնվիակ պատարագի ավանդույթը Հայ Առաքելական եկեղեցու ծիսակարգում 259

Անդրանիկ Եսայան

Զակամ Գավառը ժէ դ.-ժԸ դ. Առաջին Քառորդին 285

Տիգրան Գրիգորյան

«Աղամի արարումը» թե՛ «Հին ատուրցն Աստուած».
Դանիել մարգարեի վախճանաբանական տեսիլքը Նորավանքում
(վերլուծություն ըստ կանոնական և պարականոն բնագրերի) 299

Շողակաթ Դևրիկյան

Գրիգոր Լուսավորչին ներկայացնող մեկէջյա փորագրանկարները 18-րդ դարում
Կոստանդնուպոլսում տպագրված երեք «Յայսմատուր»-ներում 331

Գրեհա Գասպարյան

Նոր Զուղայում նկարագարողված ՄՄ 6772 Ավետարանի մեկ
էջը արևմտաբրիտանական արվեստի համատեքստում 342

Արմինե Պետրոսյան

Թոչնամարտի թեման Հայաստանի Ժ-ԺԴ դարերի եկեղեցական ֆանդակում.
պատկերագրությունը և խորհրդաբանական եզրերը 353

Վահե Ավետիսյան

Հույն (Բյուզանդական) ուղղափառ եկեղեցու հետևորդ համայնքը
Կիլիկիայում ԺԳ-ԺԴ դդ. կեսերին 366

Հովհաննես Ա. Իգիթյան

Սարգիս Փիլիսոփա Բ-ի կորսված 532-ամյա պարբերաշրջանները.

Վերականգնում մաս երկրորդ. Հայոց շարժական տոմար-պարբերաշրջանը..... 379

Գոռ Գալստյան

Հովհաննես Սարկավագի «Մեկնութիւն տումարիս հայկազնեայ» երկը 425

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ**Անի Առաքելյան**

Հակոբ երեց Ամասիացի (Էմասիացի). հայկական ուշ միջնադարի

նորահայտ բանաստեղծը 445

Տաթևիկ Մանուկյան

Տեր Խաչատուր Քուրտանցին և նրա փերականությունը 476

Վանո Եղիազարյան, Անի Ժ. Ավետիսյան

Մի անտիպ երկլեզվյան տաղ Հովհաննես Թյկուրանցուց 504

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ**Լուսինե Սարգսյան**

Հայ ձեռագրավեստի ուսումնասիրությունը թվային դարում..... 509

Բանբեր Մատենադարանի հանդեսի հոդվածների ձևավորմանը

վերաբերող պահանջներ 525

CONTENTS
HISTORY**Gagik Danielyan**

Official Correspondence and Diplomatic Gifts in the
Armenian-Mongol Relations (Parts 1 and 2).....5

Styopa Petoyan

Publishing Activities of Vahan and Smbat Dadyants‘
in Shushi in the 1880s.....33

Ani Voskanyan

The Armenians’ Attempts to Revive the Economy in Adana
Province Between 1910 and 1914.....55

PHILOLOGY**Gevorg Ter-Vardanyan**

Yovhannēs Vardapet (Archimandrite) Zohrapean as
Text Critic and Scribe, His Autobiography.....67

Ovsanna Khachatryan

The *Kafas* of Grigor Khat‘ets‘i as the First Samples
in the Collections of Sacred Chants 91

Hayk Hambardzumyan

Food Motives in the Epic “Daradevils of Sassoun” and in the
Armenian Medieval Literature: Heroes' Menu.....105

Garnik A. Harutyunyan

The Recension of the “Testament of the Passion
[of Christ]” or the Sermon of Good Friday by Catholicos Simeon I Erewants‘i 133

Hasmik Badalyan

Dzorovank‘ Monastery of Cilician Armenia
and its Scriptorial Heritage.....150

Deacon David Sahakyan

Once Again on the Authorship and Date of “The Oft-Repeated Discourses
of St. Gregory the Illuminator”: on the Occasion of a Recent Publication
by Abraham Terian.....165

ART

Yvette Tajarian, Sarah Laport-Eftekharyan

A Newly Discovered Illustrated Page as a
Symbol of Cultural Influences.....186

Siranush Beglaryan

The Mariological Basis of T'oros Taronats'i's Iconography.....196

NATURAL SCIENCES

Stella Vardanyan

The Ancient Armenian Recipe for Preparing Ointment and Incense
According to Xenophon's *Anabasis*.....215

Karine Mosikyan

Physiognomical Works in the Manuscripts
of Matenedaran.....225

**PROCEEDINGS OF THE 7TH INTERNATIONAL CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS (NOVEMBER 25-27, 2021)**

Zohrab Gevorgyan

Paper, Everyday Life and Social Transformations
in Cilician Armenia.....248

Gevorg Kazaryan

The Tradition of the Liturgy Behind Closed Doors in the Armenian
Apostolic Church Rite.....259

Andranik Yesayan

The Province of Zakam in the 17th Century and the First
Quarter of the 18th Century.....285

Tigran Grigoryan

The Creation of Adam or Ancient of Days?: The Prophetic Vision of Daniel
in Noravank' (a Discussion on the Basis of Canonical and Apocryphal Texts).....299

Shoghakat Devrikyan

Full-Page Engravings with Images of Gregory the Illuminator in the
Three Synaxaria Published in the 18th Century in Constantinople.....331

Greta Gasparyan

One Page of the Gospel M 6772 Illustrated in New Julfa in the
Context of Western Christian Art.....342

Armine Petrosyan

Birds Combat Scene in Armenian Church Decoration of X-XIV
Centuries: Iconography and Symbolic Perceptions.....353

Vahe Avetisyan

Greek-Orthodox (Byzantine) Community in Cilicia
From the XIII - to the Middle of the XIV Century.....366

Hovhannes A. Igityan

The Lost 532 Years Calendar-Cycles of Sargis Philosopher the Second.
Reconstruction (Part II. The Armenian Non-Fixed
Calendar and the 532-Year Cycle).....379

Gor Galstyan

The *Commentary of the Armenian Calendar*
by Yovhannēs Sarkavag.....425

PUBLICATIONS**Ani Arakelyan**

Priest Yakob Amasiats‘i (Emasiats‘i):
An Unknown Late Medieval Armenian Poet.....445

Tatevik Manukyan

Ter Khach‘atur K‘urtk‘ants‘i and His Grammar.....476

Vano Yeghiazaryan, Ani J. Avetisyan

An Unpublished Poem by Yovhannēs T‘lkurants‘i.....504

REPORT**Lusine Sargsyan**

Study of Armenian Manuscript Art in Digital Era.....509
Requirements for the articles in the journal of The *Bulletin of Matenadaran*.....525

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Гагик Даниелян

Официальная переписка и дипломатические дары в Армяно-Монгольских отношениях (части 1 и 2).....5

Стёпа Петоян

Издательская деятельность Ваана и Смбата Дадянцев в Шуши в 1880-х гг.....33

Ани Восканян

Попытки армян восстановить экономику в провинции Адана в 1910–1914 гг.....55

ФИЛОЛОГИЯ

Геворг Тер-Варданян

Рукописное и текстологическое наследие вардапета Ованеса Зограбяна и его автобиография.....67

Овсанна Хачатрян

Кафы Григора Хлатеци как первые образцы жанра в певческих сборниках-гандзаранах.....91

Айк Амбарцумян

Пищевые мотивы в эпосе «Сасна црер» (Давид Сасунский) и в армянской средневековой литературе: меню героев.....105

Гарник А. Арутюнян

Редакция “Завещания страстей...”, или проповеди Страстной пятницы католикоса Симеона I Ереванци.....133

Асмик Бадалян

Рукописное наследие монастыря Дзорованк Киликийской Армении.....150

Диакон Давид Саакян

Вновь об авторстве и времени создания “Многовещательных речей св. Григория Просветителя” (по поводу публикации Абраама Терьяна).....165

ИСКУССТВО

Ивет Таджарян, Сара Лапорт-Эфтехарян

Новооткрытая иллюстрированная страница как символ культурных влияний.....186

Сирануш Бегларян

Мариологическая основа иконографии Гороса Таронаци.....196

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Стелла Варданян

Древний армянский рецепт приготовления мази и благовония из «Анабасиса» Ксенофонта 215

Карине Мосикян

Сочинения о физиогномике в рукописях Матенадарана.....225

ИЗ МАТЕРИАЛОВ 7-ОЙ МЕЖДУНАРОДНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ (25-27 НОЯБРЯ, 2021 Г.)

Зохраб Геворгян

Бумага, повседневная жизнь и социальные преобразования в Киликийской Армении.....248

Геворг Казарян

Традиция Литургии при Закрытых Дверях в обиходе Армянской Апостольской церкви.....259

Андраник Есяян

Провинция Закам в 17 – первой четверти 18 в.....285

Тигран Григорян

“Сотворение Адама” или “Ветхий Днями”: пророческое видение Даниила в Нораванке (анализ по Каноническим и Апокрифическим текстам) 299

Шогакат Деврикян

Полнолистовые гравюры с изображением Григория Просветителя в трех сборниках «Синаксария», изданных в XVIII веке в Константинополе.....331

Грета Гаспарян

Страница Евангелия М 6772 в контексте Западно-христианского искусства.....342

Армине Петросян

Сюжет с «Борющимися» птицами в церковной пластике
 Армении X-XIV вв.: иконография и символизм.....353

Ваэ Аветисян

Греко-Православная (Византийская) община
 в Киликии XIII - середины XIV вв.....366

Ованнес А. Игитян

Утраченный 532-летний календарный цикл Саргиса Философа второго.
 Реконструкция (часть II. Армянский подвижный календарь и 532-летний цикл).....379

Гор Галстян

Толкование армянского
 календаря Ованнеса Саркавага.....425

ПУБЛИКАЦИИ**Ани Аракелян**

Иерей Акоб Амасийский (Эмасийский),
 неизвестный армянский поэт Позднего Средневековья.....445

Татевик Манукян

Тер Хачатур Куртканци и его грамматика.....476

Вано Егиазарян, Ани Ж. Аветисян

Неизданное двуязычное стихотворение
 Ованнеса Тлкуранци.....504

СООБЩЕНИЕ**Лусине Саргсян**

Изучение армянского рукописного искусства в цифровую эпоху.....509

Требования к оформлению статей в журнале *Вестник Матенадарана*.....525

ԲԱՆԹԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 33

BULLETIN OF MATENADARAN

Volume 33

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 33

Համակարգչային ձևավորումը և էջադրումը՝ Անահիտ Խանգաղյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկին՝ Թորոս Տարոնացի, Տիրամայրը մանկան հետ, Մատթեոսի
Ավետարանի անվանաթերթ, ՄՄ 6289, էջ 12ա
Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

Տպագրված է «ՔՈՓԻ ՓՐԻՆԹ» ՍՊԸ տպարանում
Ք. Երևան, Ներսիսյան 1
Չափսը՝ 70×100 1/16, տպագրական մամուլ՝ 33,5
տպաֆանակ՝ 150

Մատենադարան

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի
հրատարակչական բաժին, ֆ. Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (010) 513033
publishing.matenadaran@gmail.com

Ամսագրի թվային տարբերակը՝
banber.matenadaran.am/download-category/բանբեր-մատենադարանի/